

**ԲԱՂՂԱՍԱՐ ՄԵՏՐՈՊՈԼԻՏ
ՀԱՍԱՆ ԶԱԼԱԼՅԱՆԻ ԵՎ ՍԱՐԳԻՍ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ
ԶԱԼԱԼՅԱՆՏԻ ԼՈՒՍԱՎՈՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԱՐՑԱԽՈՒՄ 1800-1880-ԱԿԱՆ ԹԹ.***

Մարինե ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

Պատմական գիտությունների թեկնածու, իրավաբան

19-րդ դարը և 20-րդ դարի առաջին երկու տասնամյակները հայկական մշակույթի դարավոր պատմության նոր շրջանն են: Դարեր ի վեր օտար տիրապետությունների տակ գտնվող հայ ժողովուրդը 19-րդ դարի սկզբին հասարակական-քաղաքական ու մշակութային առունով որոշակիորեն ետ էր մնացել համաշխարհային զարգացման մակարդակից:

Նոր ժամանակներում հայ քաղաքական, ազգային ու հասարակական կյանքում տեղի ունեցած էական տեղաշարժերին (կապիտալիստական հարաբերությունների ներթափանցումը հայ իրականության, ինչպես նաև դարաշրջանի սոցիալական ու քաղաքական կարևոր տեղաշարժերը՝ եվրոպական բուրժուական հեղափոխությունները, Ռուսաստանում ծավալված ազատագրական պայքարը, առաջադեմ լուսավորական գաղափարները, որոնք իրենց ազդեցությունն ունեցան հայ ժողովրդի ստեղծագործ ուժերի վրա) զուգընթաց, արցախահայության առաջադեմ մտավորականությունը կարողացավ կարճ ժամանակում յուրացնել դարի շունչը, քայլ առ քայլ վերագտավ ու գիտակցեց նախնիների ստեղծած ազգային մշակութային արժեքների ոգին և, հենվելով դրանց վրա, կերտեց ժամանակի պահանջներին համահունչ իր մշակույթը: Այդ մշակույթի զարգացման մեջ ներթափանցին հայ մտավորականության նոր կարող ուժեր, որոնք բեղմնավոր գործունեություն ծավալեցին Հայաստանի արևելյան հատվածում՝ Արցախում, նպաստելով հարազատ ժողովրդի հոգևոր վերակենդանացմանն ու վերափոխմանը:

Արցախյան լեռնաշխարհում ծնվել են տաղանդավոր գիտնականներ, արվեստի, գրականության, ռազմական-քաղաքական, հոգևոր-

մշակութային ասպարեզի ականավոր գործիչներ: Նրանք միշտ միասին պայքարել են օտար զավթիչների դեմ, դեկավարել ազգային-ազատագրական շարժումը, կոփել իրենց մարտական ոգին, միմյանց հետ կիսել ուրախությունն ու տխրությունը, ստեղծել ու թողել են հարուստ ժառանգություն մշակութային կյանքի տարբեր բնագավառներում: Այս ականավոր գործիչների շարքում իրենց առանձնահատուկ տեղն ունեն Գանձասարի Հասան Ջալալյան տոհմի հոգևոր մշակույթի մշանավոր գործիչները, որոնց հոգածության շնորհիվ Արցախ աշխարհում պահպանվել են Գանձասարի, Շուշիի, Դաղի, Ամարասի, Գտիչի (Քթիչի, Գոչա), Երից Մանկանց և այլ վանքերի մշակութային կենտրոնները, որոնք միաժամանակ եղել են հայ ազատագրական շարժումների հենակետեր: Նրանց ազգամեր գործունեության շնորհիվ երկրամասում ծավալվել է մշակութային շինարարական լայն գործունեություն: Վերակառուցվել են բազմաթիվ վանքեր, եկեղեցիներ, ձեռագրատուն, դպրանոց և մշակութային-լուսավորական այլ օջախներ:

Մեր հոդվածում հիմնականում անդրադարձել ենք Արցախի հոգևոր-մշակութային կյանքում առանձնակի դեր կատարած ազգամեր, մշանավոր գործիչներից երկուսի՝ Գանձասարի Հասան Ջալալյան տոհմի ներկայացուցիչներ Բաղդասար մետրոպոլիտ Հասան Ջալալյանի և Սարգիս արքեպիսկոպոս Ջալալյանի լուսավորչական ձեռնարկումներին, որոնց ամբողջ գործունեությունը սերտորեն առնչվում է քննարկվող ժամանակաշրջանում արցախահայության կյանքի հուզող հարցերի հետ:

Բաղդասար մետրոպոլիտ Հասան Ջալալյան (1775-1854): Բաղդասար Հասան Ջալալյանը (Ջալալեան), ինչպես երևում է նրա «ցուցակ ծա-

* Ներկայացվել է 10.06.2013 թ., ընդունվել է տպագրության 20.06.2013 թ.:

ռայութեան»-ից¹, ծնվել է Գանձասար գյուղում 1775 թ. հունվարի 12-ին: Նրա հայրն էր Դանիել-բեկը՝ Մելիք-բեկ Յասան Զալալյանի որդին:

Բաղղասարի մանկությունն անցել է այնպիսի մի ժամանակում, երբ Ղարաբաղի մելիքությունները տատանվում էին հույների ու հուսախաբության միջև: Դա մի ժամանակ էր, երբ նորից բորբոքվել էլ ազատագրական շարժումը: Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արղությանի ժամանակը, որ լեռնական փոքր իշխողներին մտցնում էր եկատերիճա կայսրուհու և նրա շրջապատողների դիտավորությունների և գաղափարների մեջ, ծրագրվում էր հայկական անկախություն Անդրկովկասում, և Հովսեփ արքեպիսկոպոսին մնում էր միայն ոգևորել հայ մելիքներին, դրոշել, որ նրանք լինեն գործունյա, դիմադրեն Շուշու խանին և այլն: Հարկ է նշել, որ այդ ժամանակ բանակցությունները հայերի և ռուսների մեջ նորից ընդունել էին շատ եռանդուն դրսևորում, և Գանձասարը նորից դարձել էր գաղտնի ժողովների, խորհրդավոր գրագրությունների մի կենտրոն, ուր հավաքվում էին Ղարաբաղի ուխտապահ մելիքները, որոնց միացնում, նրանց առաջնորդող մտքեր էր տալիս Բաղղասարի հորեղբայր Հովհաննես կաթողիկոսը՝ Եսայի կաթողիկոսի այդ արժանավոր հաջորդը: Նման խառը սոցիալ-քաղաքական պայմաններում, Բաղղասարը 1792 թ. Գանձասարի վանքում ընդունել էր սարկավագության աստիճան իր հորեղբորից, որի մոտ էլ, ինչպես երևում է, ստացել էր իր սկզբնական դաստիարակությունը: Կարելի է ասել, որ Բաղղասարի ստացած սկզբնական կրթությունը շատ քիչ էր: Հաղպատում հաստատվելուց հետո, նա գնում է Թիֆլիս և այդտեղ աշակերտում Սերովբե Պատկանյանին:

Ցանկանում են ընդգծել, որ Բաղղասար մետրոպոլիտ Յասան-Զալալյանի կյանքի հիմնական դրվագներ ներկայացնելը նյութի վերարժարծան խնդրիցս դուրս է, այդ իսկ պատճառով չեջող դնում են Արցախի թեմում նրա ծավալած լուսավորական գործունեության վրա:

Մեծ վիպասան Բաֆֆին նշում է այն փաստը, որ երբ ռուսները տիրացան Ղարաբաղին և Երևանի խանությանը, էջմիածնում էր Ներսեսը, իսկ Գանձասարի վանքում՝ Բաղղասար մետրոպոլիտը: Այդ երկուսն իրենց գործունեությամբ նման էին միմյանց, այն տարբերությամբ, որ Ներսեսն ուներ քաղաքական իղեալներ, իսկ Բաղղասարը՝ եկեղեցական և վանքային բարեկարգության եռանդ²:

Մետրոպոլիտի գործունեության շրջանն ազգային վերածնության (Արևելյան Հայաստանի

Ռուսաստանին միանալուց հետո) նորաբողջոց գաղափարների և հին մտայնության դեմ պայքարի մի ժամանակաշրջան էր, երբ գրողը, գիտնականն ու հասարակական-քաղաքական հոգևոր գործիչը հաճախ միաձուլվում էին մեկ անձնավորության մեջ. այդ տաղանդի բազմակողմանի դրսևորումները բարձրանում էին համատարած գործության ու անտարբերության ծովից՝ կյանքի ու արթնացման կոչելով ազգին, հույս ու հավատ ներշնչելով զալիքի հանդեպ: Այդ շրջանը լուսավորական, մշակութային շարժման աշխուժացման տարիներ էին Արցախում, երբ ազգը կրթելու, տնտեսական բարգավաճման հասցնելու, ազգամիավորման ձգտումները հետզհետե հստակ ձևեր էին ստանում:

Բաղղասար մետրոպոլիտի եռանդուն կյանքի դրվագները ուրվագծում են դարաշրջանի մտավորականության ճակատագիրը: Նա եկեղեցական բարենորոգումների, լուսավորական-մշակութային շարժման հորձանուտը մետվեց համազգային մեծ նպատակների միտումով և իր ամբողջ կյանքն անմնացորդ նվիրեց երկրամասի մշակույթի զարգացմանն ու առաջընթացին:

Լեոն Ղարաբաղի (Արցախի) հոգևոր թեմական դպրոցի պատմությանը նվիրված աշխատությունում գրում է. «1830 թվականի նոյեմբերի 13-ին Եփրեմ կաթողիկոսը տուեց նրան մետրապոլիտի աստիճան և նրան յանձնեց Գանձասարի թեմի առաջնորդութիւնը: Ահա այս ժամանակից է, որ Բաղղասար մետրապոլիտը սկսում է իր գործունեութեամբ հռչակ և ընդարձակ ժողովրդականութիւն ստանալ: Մետրապոլիտի շինարար ջանքերը երբեք չեն ընդհատուում և նրանք մեծագույն մասամբ նուիրուած են Գանձասարի վանքին, որ մի տեսակ նուիրական պաշտամունք էր նրա համար, մանավանդ, շատ էր աշխատում, որ Յասան-Զալալյանների հռչակավոր վանքը դառնա մտավոր գործունեութեան կենտրոն»³:

Բաղղասար մետրոպոլիտի կենսագրության նշանակալից մասն է կազմում ոչ միայն եկեղեցական-շինարարական գործունեությունը, այլև ակնառու ջանքերը մշակութա-լուսավորական հիմնարկներ հիմնելու, դպրոցաշինության ու տպագրական գործի ասպարեզում: 1837 թ. հուլիսի 1-ին կայսերական հրամանով (Հովհաննես Կարբեցի կաթողիկոսի միջնորդությամբ) մշակվելով Արցախի թեմի առաջնորդ և նույն թեմի կոնսիստորիայի նախագահ⁴, Բաղղասար մետրոպոլիտն օգոստոսին Գանձասարից տեղափոխվեց Շուշի, որտեղ նրա համար բացվեց գործունեության ավելի լայն ասպարեզ ու միա-

ժամանակ սկսվեց ծանր աշխատանք: Արցախի պատմության հնուտ հետազոտող Բագրատ Ուլուբաբյանը գրում է. «Այս ժամանակից, անշուշտ, ոչ պաշտոնի թեղադրությամբ, այլ հանգամանքների հարմար դասավորության շնորհիվ, մետրոպոլիտի գործունեության շրջանակներն ավելի ծավալվեցին, նրա նախաձեռնության ու եռանդի արդյունքում Շուշին ոտք դրեց քաղաքակրթության մի նոր շրջան: Արցախը լծվեց համահայկական մշակութային զարգացման նոր փուլի»⁵: Նա իր շուրջն է համախմբում ժամանակի հայտնի լուսավորիչներ, եկեղեցական գործիչներ Հովսեփ Արցախեցուն, Պողոս վարդապետ Ղարաբաղցի Տեր-Հովհաննիսյանին, Ավետիք Տեր-Սարգսյանին, Առաքել Յուզբաշյանին և ուրիշների, հորդորում նրանց իրականացնել լուսավորական մի շարք ձեռնարկումներ:

Թեմի առաջնորդի մշակութա-լուսավորական առաջին ձեռնարկը եղավ հրատարակչական գործի բարենորոգումը: Իր միջոցներով նա գնում է Շվեյցարիայի Բազել քաղաքի միսիոներների (որոնք 7-8 տարի լուսավորական գործունեություն էին ծավալել Շուշիում) տպարանը բոլոր սարքավորումներով, նորոգում և այն վերանվանում «Տպարան վիճակավոր առաջնորդին Ղարաբաղու ու բարձր սրբազան մետրոպոլիտի»: Տպարանը գործում է կանոնավոր, հարստանում է Մուսկվայի Լազարյան ճեմարանի տպարանից բերված տառատեսակներով և տպագրակապ պարագաներով: Մեծ գունար հատկացնելով Միխայելյանների վանքին, մետրոպոլիտը բերել տվեց մի-մի օրինակ նրանց բոլոր հրատարակություններից և հոգևոր դպրոցին կից ստեղծեց հարուստ գրադարան՝ այնտեղ հավաքելով նաև Արցախի վանքերում գտնված նշանավոր գրչագիր մատյանները: Այդ գրքերն իր սեփական տպարանում աստիճանաբար տպագրելու մտադրություն ուներ: Տպագրած գրքերի թվում էր Միքայել Չամչյանի «Քերականութիւն հայկազգեան լեզուի», Եսայի կաթողիկոս Հասան-Ջալալյանի «Պատմութիւն կամ հիշատակ ինչ-ինչ անցից դիպելոց աշխարհին Ադուանից», Խաչատուր Տեր-Օհանյանի «Համառոտ Հայկազգեան քերականութիւն» և այլ գրքեր:

Ակնառու է Բաղդասար մետրոպոլիտի ծառայությունը դպրոցաշինության ասպարեզում: Պայքարելով թեմում եղած թերությունների վերացման համար, նա ձեռնամուխ է լինում դպրոցական բարենորոգումների իրագործմանը, ընդլայնում եկեղեցական-ծխական դպրոցների ցանցը, որ հանրամատչելի լինի հասարակու-

թյան բոլոր խավերի և, մանավանդ, հասարակ ժողովրդի համար, ինչպես նաև դպրոցներն ապահովում է եկեղեցիներից, վանքերից և այլ աղբյուրներից ստացված միջոցներով: Նրա նպատակն էր լուսավորել ժողովրդին, զարգացնել հայ սերնդի մտավոր ու բարոյական կարողությունները, լույս տարածել չքավոր ու խավար զանգվածի մեջ: Վանքերին, եկեղեցիներին կից հիմնած դպրոցներում սովորում էին տասնյակ աշակերտներ: Նշանավոր էր հատկապես 1837 թ. Շուշիում հիմնված եռալեզվյան (հայերեն, ռուսերեն և թաթարերեն) հոգևոր ուսումնարանը, որի մասին վկայում է նրա ազգական և խոշոր մշակութային գործիչ Սարգիս արքեպիսկոպոս Ջալալյանը⁶:

Բաղդասար մետրոպոլիտը թեև կանոնավոր ուսում չէր ստացել, բայց դպրոցաշինության լայն ծրագրերի իրականացման մեծ ձգտում ուներ: Այդ նպատակով թեմի առաջնորդն իր մոտ խորհրդակցության է հրավիրում Շուշիի հայ հասարակության աչքի ընկնող ներկայացուցիչներին, հնչեցնում երկրամասի ժողովրդի անմխթար ներկայի և նրան այդ վիճակից հանելու անհրաժեշտության հարցեր, ծանոթացնում ազգային հոգևոր թեմական դպրոց հիմնելու իր ծրագրին: Հավաքված հայ մտավորականները, տեսնելով մետրոպոլիտի բարենորոգչական ու շինարարական մեծ աշխատանքները, համախմբվում են նրա շուրջ, իրենց պատրաստակամությունը հայտնում՝ դպրոցի բացման համար կատարել նվիրատվություններ և ամեն կերպ օգնել, նպաստել թեմի առաջնորդի ձեռնարկումներին: Եվ այսպես, արցախահայության մեջ սկսվում է դրամական, շարժական ու անշարժ կայքերի, մեծ ու փոքր նվիրատվությունների մի լայն շարժում: Քաջալերված այդ նվիրատվություններից (ամենամեծ ներդրումը ինքն է կատարում), Բաղդասար մետրոպոլիտը կոնսիստորիայի անդամներ խաչատուր Տեր-Հովհաննիսյանի, Ավետիք Տեր-Սարգսյանի, Առաքել Յուզբաշյանի և ուրիշների նախաձեռնությամբ կազմում է Շուշիի հոգևոր դպրոցի և հոգևոր ուսումնարանների նախահաշիվը և ներկայացնում Եջմիածնի սինոդին⁷: 1838 թ. մարտի 7-ի նիստում սինոդը որոշում է բացել թեմական դպրոց. այն հիմնադրվում է նույն թվականի հունիսի 22-ին⁸:

Արցախի թեմի առաջնորդը մոտ էր կանգնած ժողովրդին, նա մեծ նվիրվածություն է դրսևորում կրթական գործին, ձգտում է բարելավել այն և վաստակում է դպրոցատերի համբավ:

Ազգային լուսավորության քարոզիչը մեծ նշանակություն է տալիս նաև կանանց կրթու-

թյանը և նրանց հասարակական ակտիվ գործունեության մղելուն: 1852 թ. ապրիլի 18-ին Շուշիի կոնսիստորիայի խորհրդի նիստում Բաղղասար մետրոպոլիտն առաջարկում է Շուշիում բացել օրիորդաց դպրոց, քանի որ կինն ավելի շատ է չփվում երեխաների հետ, և դրա համար էլ նրա ազդեցությունը մեծ է ընտանեկան դաստիարակության գործում: Հարկ է նշել, որ հետագայում երկրամասում իգական դպրոցներ հիմնելու միտումն արժանացել է հասարակության ու կրթական գործիչների առավել սևեռուն ուշադրությանն ու աջակցությանը:

Բաղղասար մետրոպոլիտը նշանակալից գործունեություն է ծավալել նաև շինարարական-վերանորոգչական ասպարեզում: Նրա ուշադրության կենտրոնում էին նահանգի հոգևոր կենտրոնները, որոնց ճարտարապետական վաղեմի շուքը պահպանելու հետ միասին՝ ջանում էր դրանցում կենդանի պահել մշակութային օջախների շունչը: Մետրոպոլիտի գործունեության շրջանում Արցախում մշակութային կյանքի ամենամշակակալից երևույթներից էր խաչքարեր կանգնեցնելու ավանդույթի վերականգնումը և արվեստի այդ բնագավառի պատմական զարգացման ընթացքը նոր ժամանակներում հունի մեջ դնելը: Թեմի առաջնորդը շինարարական լայնածավալ աշխատանքներ է կատարում: 1851 թ. Շուշի բերդաքաղաքում նա կառուցեց հոյակապ առաջնորդարան, 1853 թ. իր միջոցներով գնեց մի ընդարձակ հողամաս՝ իր հիմնադրած թեմական դպրոցի համար առանձին շենք կառուցելու, սակայն վաղաժամ մահիլը (1854 թ.) նրա ձեռնարկումը թողեց անկատար:

Սարգիս արքեպիսկոպոս Ջալալյանցի (1810-1879): Քննարկվող ժամանակաշրջանում Արցախի հոգևոր-մշակութային կյանքում որոշակի առաջընթաց է նկատվում Բաղղասար մետրոպոլիտի ազգական, խոշոր մշակութային գործիչ Սարգիս արքեպիսկոպոս Ջալալյանցի բեղուն գործունեության շրջանում: Ուսումնական գործի ջատագով Սարգիս Ջալալյանցն իր տնօրինության տակ է վերցնում տպագրական-հրատարակչական գործը և Շուշիի հոգևոր հայրերի տպարանը, շարունակում է տպագրել ուսումնական ձեռնարկներ, դասագրքեր, գիտական աշխատություններ, դպրոցական կանոնադրություններ, պարբերականներ:

Պատմական այս շրջանում ծավալվող լուսավորական շարժումը նոր իմաստ էր հաղորդում Սարգիս Ջալալյանցի գործունեությանը: Նա ժողովրդին լուսավորելու գործում առաջնակարգ տեղ է հատկացնում դպրոցին, քանի որ

մշակութային օջախների հետ, դպրոցին վիճակված էր խոշոր դեր խաղալ արցախահայության կյանքում: Նորընտիր թեմի առաջնորդի (1865-1876)⁹ ձեռնարկած քայլերից էր դպրոցական գործի կարգավորումը: Հոգաբարձությանը գրած իր թղթի մեջ նա առաջարկում էր այսպիսի մի ծրագիր. «Այժմ ես յիմնե՛ կողմանե բարուք դատիմ, եթե Մատթեոսն(Հախումյանց տեսուչը) թոյլ է և ծուլությամբ չկամի շարունակել գիւր պաշտօն և դուք պաշարեալ կայք, կոչեցեք զՏեր Կարապետն, որ գիտե՛ ռուսերէն, պարսկերէն և հայերէն, և կարգեցեք զնա վերատեսուչ, տալով նմա ի տարին չորս հարիւր մանեթ, ի ռուսաց վարժարանէ կալարուք ի վարձու զվարժապետ մի գի տացե դաս գառակայս Հախումյանցին, տալով նման վարձ երեք հարիւր մանեթ կամ չորս հարիւր մանեթ, դարձեալ ուսումնարանն ունի շահիլ չորս հարիւր մանեթ, մինչև որոնեսցոք զայլ ոք»¹⁰:

1865 թ. Շուշիի կոնսիստորիայի նիստում նա կազմում է հանձնաժողով՝ կարգադրելով շրջագայել գավառի գյուղերը և ստուգել դպրոցների վիճակը: Սարգիս արքեպիսկոպոսը կոնսիստորիայի անդամների առաջ խնդիր է դնում յուրաքանչյուր գյուղում դպրոց բացել, հոգ տանել ապահովելու նյութական միջոցներով: Ամենից կարևորը, որ պարունակվում էր կոնսիստորիայի նիստում ընդունած հրահանգում, այն է, որ թեմում գործող եկեղեցական-ծխական դպրոցները կազմվելու են 1-2 դասարանից, իսկ միջոցները ներելու դեպքում կարելի էր ունենալ նաև երրորդ դասարանը:

Սարգիս արքեպիսկոպոս Ջալալյանցի Արցախի թեմից երկար ժամանակ բացակայելու տարիներին (1867-1870) որոշակի փոփոխություն է կատարվում թեմական դպրոցի ներքին կյանքում: Ինչպես հայտնի է Գևորգ Դ կաթողիկոսը նրան ուղարկել էր Կ. Պոլիս¹¹: 1870 թ. գարնանը վերադառնալով Արցախ, թեմի առաջնորդը ձեռնամուխ է լինում նոր ձեռնարկումների իրականացմանը: Ի թիվս մի շարք մշակութային-լուսավորական ձեռնարկումների, նա հատուկ ուշադրություն է դարձնում նաև արվեստի ճյուղերի զարգացմանը: Արվեստի բնագավառում Սարգիս Ջալալյանցի ձեռնարկած քայլերից մեկը թատերական կյանքի աշխուժացումն էր: Ճիշտ է, մշտական պրոֆեսիոնալ թատրոն դեռ չկար, բայց նրա հորդորներով թատերասեր երիտասարդները հաճախակի ներկայացումներ էին տալիս Շուշիի թեմական, օրիորդաց դպրոցներում, ինչպես նաև գյուղերում:

Սարգիս արքեպիսկոպոսի աշխատանքն ար-

գասավոր եղավ քաղաքաշինության, բնակելի տների վերակառուցման, ճարտարապետության զարգացման ասպարեզում: Շուշի քաղաքում ծավալվում են շինարարական աշխատանքները, կառուցվում են վարչական և հասարակական, ուսումնական շենքեր: Գնահատանքի է արժանի հատկապես թեմական դպրոցի շենքի կառուցումը: Բաֆֆին հիշատակում է. «1872 թվին Սարգիս արքեպիսկոպոս Յասան Ջալալյանը ավարտեց դպրոցի շենքը և առաջնորդարանի շինությունն ավելի ընդարձակվեց: Այն օրից այդ տան մեջ զետեղվեցավ Շուշիի թեմական դպրոցը, առաջնորդարանը և կոնսիստորիան»¹²: Թեմական դպրոցի բացման արարողությունը տեղի ունեցավ նույն թվի հունիսի 22-ին, ի հիշատակ դպրոցի հիմնադրմանը: Թեմի առաջնորդի աշխատանքների թվում կարելի է հիշել վանքերի, եկեղեցիների, զանգակատների շինարարությունը: Համախմբվելով նրա շուրջը, ժողովուրդը ձեռնամուխ եղավ հայրենի երկրի ավերված գյուղերն ու վանքերը, եկեղեցիները, կամուրջներն ու մատուռները վերականգնելու աշխատանքներին: Խոշոր կառուցողական աշխատանքներ կատարվեցին հատկապես Ամարասուն, Գանձասարում, Դադի վանքում և այլուր: Ականավոր գործիչն իր ամբողջ կյանքը նվիրեց Արցախի մշակույթի զարգացմանը: Բաֆֆին գրում է. «Բաղդասար մետրոպոլիտից հետո, Յասան- Ջալալյանների տոհմից միայն Սարգիս

արքեպիսկոպոսը բավական ժամանակ վարեց Ղարաբաղի թեմական առաջնորդի պաշտոնը. նրա մահից հետո Յասան-Ջալալյաններից այլևս նշանավոր եկեղեցականներ չհայտնվեցան»¹³:

Բաֆֆու մատնանշած փաստը հիմք ընդունելով, պետք է նշել նաև, որ Արցախի թեմի առաջնորդները, հայ մտավորականության կարող ուժերը շարունակեցին Յասան-Ջալալյան տոհմի հոգևոր գործիչների մշակութային շինարարական բարենորոգումները:

- ¹ Կազմուած Շուշու Կոնսիստորիայում, 1850 թուին:
- ² **Բաֆֆի**, երկերի ժողովածու, հ. 10, Երևան, 1964, էջ 322:
- ³ **Լեո**, Պատմութիւն Ղարաբաղի հայոց թեմական հոգևոր դպրոցի, էջ 114-115:
- ⁴ Նույն տեղում, էջ 116:
- ⁵ **Բ. Ուլուբաբյան**, Հայոց Արևելից կողմանց եկեղեցին և մշակույթը, Երևան, 2001, էջ 236:
- ⁶ **Սարգիս Ջալալեանց**, ճանապարհորդութիւն ի մեծն Հայաստան, մաս Բ, Տփղիս, 1858, էջ 355:
- ⁷ Գործ Ղարաբաղի Կոնսիստ. 1837, N12:
- ⁸ **Լեո**, նշվ. աշխ., էջ 181-182: Թեմական դպրոցի բացման հետ առնչվող մանրամասն իրադարձություններ հիշատակված են Գործ կոնսիստ. 1837, N. 4 փաստաթղթում:
- ⁹ Լեո, նշվ. աշխ., էջ 350:
- ¹⁰ Գործ հոդ. 1865, N18:
- ¹¹ Նույն տեղում:
- ¹² Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու հ. 10, էջ 326:
- ¹³ Նույն տեղում, էջ 327:

EDUCATIVE ACTIVITY OF BAGHDASAR METROPOLITAN HASAN JALALYAN AND SARGIS ARCHBISHOP JALALYANTS IN ARTSAKH IN 1800-1880 S.

MARINE HARUTYUNYAN

Summary

Metropolitan Bagdasar Gasan Dzhahaljan and archbishop Sarkis Dzhahaljants variety of the activity have created priorities for the further advancement of consciousness of values of national culture. They movably by love for the country, connected with native land, have achieved that the culture and education have served the primary goal of national clearing. Great spiritual figures have been filled by feeling of national advantage, feeling love and sympathy for national culture and its figures. In difficult social and economic and political conditions of that time they have managed to keep originality and unity of the Armenian national culture that has played an important role in national association, in a primary problem of working out of progressive ideas. It is necessary to notice that for years of their fruitful activity the culture in Artsaxe has moved ahead that has created conditions for the further development of values of national consciousness.